

Abraham wandelt voor Gods aangezicht

Een onderzoek naar een Hebreeuwse uitdrukking in Genesis 17:1

Bachelorscriptie

Bachelor Theologie, joint degree VU PThU

Docenten: dr. P. Sanders & dr. E. van Staalduine-Sulman

Student: Jacob Schneider
(student nummer 2018489)

Ridderkerk, 29-08-2016

Inleiding

In dit paper wordt onderzoek gedaan naar de betekenis van התהלך לפני 'wandel voor mijn aangezicht' in Genesis 17:1.¹ Het blijkt van belang te zijn welke methodische keuzes er gemaakt worden bij dit onderzoek. Er bestaat namelijk verschil van inzicht over de interpretatie. De verschillende interpretaties komen enerzijds voort uit de summiere beschrijving van de opdracht in Genesis 17:1 en anderzijds uit de verschillende vooronderstellingen met betrekking tot de ontstaansgeschiedenis van de tekst.

De hoofdvraag luidt: Wat wordt in Genesis 17:1 bedoeld met התהלך לפני? Om een goed antwoord op de hoofdvraag te kunnen formuleren komen de volgende vier subvragen aan de orde. Deze subvragen vormen tegelijk de titels van de eerste vier hoofdstukken. Het vijfde hoofdstuk sluit daarna af met een conclusie.

1. Wat is de context van de uitdrukking התהלך לפני in Genesis 17:1?
2. Wat zijn aan התהלך לפני verwante uitdrukkingen in het OT?
3. Wat schrijft de literatuur over התהלך לפני in Genesis 17:1?
4. Wat is de betekenis van התהלך לפני binnen Genesis 17?

Eerst wordt de context van Genesis 17:1 beschreven. Wat wordt er aan Abraham beloofd? Moet Abraham zelf ook nog bepaalde dingen doen? Vervolgens wordt er een kerngroep van verwante uitdrukkingen gevormd door alle OT-teksten met de hitpa'el-vorm van הלך combinatie met לפני of את/עם. Daarna volgt een analyse in hoeverre de gevonden Schriftplaatsen en hun betekenis kunnen bijdragen aan het beantwoorden van de hoofdvraag. Is het methodisch verantwoord om vanuit andere teksten de betekenis van de uitdrukking התהלך לפני 'wandelen voor Gods aangezicht' in Genesis 17:1 in te lezen?

Dan komt de relevante literatuur aan de orde die betrekking heeft op uitdrukking התהלך לפני 'wandelen voor Gods aangezicht' uit Genesis 17:1. Welke invloed hebben de diverse ontstaanstheorieën op de interpretatie van Genesis 17:1? Kan uit de verschillende methodes gekozen worden? Welke vooronderstelling levert welke conclusie op? Is er een bepaalde ontwikkelingen waar te nemen in de literatuur in relatie tot de ontstaanstheorieën en de daaruit volgende interpretatie? In dit paper wordt daarna de keuze gemaakt om Genesis 17 synchroon te lezen. Wat is de betekenis van התהלך לפני binnen Genesis 17? Geeft dat een andere betekenis aan de uitdrukking התהלך לפני 'wandel voor Mijn aangezicht' dan bij het meer diachroon lezen in hoofdstuk 3?

¹ Voor de Nederlandse vertaling wordt gebruik gemaakt van de HSV, tenzij anders vermeld.

1. De context van de uitdrukking הַתְּהַלֵּךְ לְפָנַי in Genesis 17:1

De canonieke plaats van Genesis 17 is in het centrum van de Abraham-Sara² geschiedenis. Aan het begin van die geschiedenis is Sara onvruchtbaar (Genesis 11:30) en wordt aan Abraham beloofd dat de HEERE hem tot een groot volk zal maken (Genesis 12:2). Aan het einde van de geschiedenis krijgen Abraham en Sara een zoon (Genesis 21:1-7). De geschiedenis staat in het teken van de belofte van een groot volk tot aan de geboorte van een groot volk. Genesis 17 staat in de lange, onzekere periode voorafgaande aan de vervulling van de belofte.³

Behalve de opdracht die Abraham in Genesis 17:1 krijgt, namelijk הַתְּהַלֵּךְ לְפָנַי 'wandel voor mijn aangezicht', krijgt hij ook nog andere opdrachten. In één adem volgt de opdracht וְהָיָה תְּמִים 'en wees oprecht'. Daarna sluit God in Genesis 17 Zijn verbond tussen Zichzelf en Abraham. Hij belooft Abraham talrijk te maken. Abram zal niet langer Abram heten, maar zijn naam moet Abraham zijn. God zal hem uitermate vruchtbaar maken en hem tot volken maken. Koningen zullen uit hem voortkomen. God zal Zijn verbond maken tussen Zichzelf, Abraham en zijn nageslacht, want het is een eeuwig verbond. God belooft aan Abraham en aan zijn nageslacht het land, waar hij nu als vreemdeling is, tot een eeuwig bezit.

Abraham moet ook bepaalde dingen doen. Hij en zijn kinderen na hem moeten Gods verbond in acht nemen, dat houdt in dat al wie mannelijk is bij hen besneden moet worden tot een teken van het verbond tussen God en Abraham. Elke zoon van acht dagen oud moet besneden worden, alle generaties door, zowel degene die in zijn huis geboren is als degene die niet tot zijn nageslacht behoort maar voor geld gekocht is. Die onbesneden is, moet van zijn volksgenoten worden afgesneden; hij heeft Gods verbond verbroken. Abraham moet ook zijn vrouw Sarai de naam Sara geven, want God zal haar zegenen en Abraham uit haar een zoon geven. Zij zal tot volken worden en koningen zullen uit haar voortkomen. De zoon die zijn vrouw Sara aan Abraham zal baren moet hij de naam Izak geven. God zal Zijn verbond met hem maken tot een eeuwig verbond voor zijn nageslacht na hem.

Wat Ismaël betreft, God zal hem zegenen en vruchtbaar maken en hem uitermate talrijk maken, maar Zijn verbond maakt God met Izak. Toen God van Abraham opvoer werden alle mannen van Abrahams huis gelijk met Abraham besneden.

² Abraham en Sara veranderen in Genesis 17 van naam. אַבְרָהָם wordt אַבְרָהָם (17:5) en שָׂרָי wordt שָׂרָה (17:15). In dit paper is de keuze gemaakt om overal de naam Abraham en Sara te gebruiken, behalve als specifiek over de naamwisseling geschreven wordt.

³ Walter Brueggemann, *Expository Articles*, Columbia Theological Seminary 1991, 55

2. De verwante uitdrukkingen van התהלך לפני in het OT

In Genesis 17:1 hebben we te maken met de hitpa'el-vorm van הלך in combinatie met לפני. Daarom wordt hier de keuze gemaakt om de verwante uitdrukkingen te beperken tot de hitpa'el-vorm van הלך in combinatie met לפני. De hitpa'el-vormen van הלך in combinatie met את/עם worden ook meegenomen omdat de uitdrukking 'wandelen met God' consequent in de oergeschiedenis (Genesis 1-11) gebruikt en in de voorvadergeschiedenis (Genesis 12-50) consequent de uitdrukking 'wandelen voor Gods aangezicht' gebruikt wordt.⁴ הלך in de hitpa'el-vorm komt 64 keer in de Tenach voor, 11 keer in de Thora, 26 keer in de Profeten en 27 keer in de Geschriften.⁵ 15 van de 64 keer staat deze hitpa'el-vorm in combinatie met לפני of את/עם. Deze 15 Schriftplaatsen vormen de kerngroep.

In de oudtestamentische wetenschap wordt verschil gemaakt tussen de concrete betekenis en de metaforische betekenis van een bepaald woord.⁶ Mensen kunnen niet letterlijk 'voor Gods aangezicht wandelen', dat is een metafoor. Maar mensen kunnen wel letterlijk met andere mensen wandelen. Vandaar dat het kan helpen als in het OT ook sprake is van mensen die met/voor het aangezicht van andere mensen wandelen. Hoewel het wandelen van mensen voor het aangezicht van andere mensen ook een soort metafoor is, kan de context wellicht toch meer inzicht geven in de betekenis van de metafoor 'wandelen met/voor Gods aangezicht'. Daarom wordt de kerngroep verder onderverdeeld in 4 groepen. Groep 1 en 2 gaat respectievelijk over wandelen van mensen met of voor het aangezicht van God en groep 3 en 4 gaat respectievelijk over wandelen van mensen met of voor het aangezicht van andere mensen.

Wandelen van mensen met/voor het aangezicht van God				
Stam	Vorm	in combinatie met	Groep	Aantal vindplaatsen
הלך	hitpa'el	לפני	1	8
הלך	hitpa'el	את / עם	2	3
Wandelen van mensen met/voor het aangezicht van andere mensen				
Stam	Vorm	in combinatie met	Groep	Aantal vindplaatsen
הלך	hitpa'el	לפני	3	3
הלך	hitpa'el	את / עם	4	1

⁴ Voor de onderverdeling van Genesis 1-11 als oergeschiedenis en Genesis 12-50 als voorvaderoverleveringen zie C. Westermann, *Genesis 1-11(BKAT)*, Neukirchen-Vluyn 1980, 2

⁵ G. Lisowsky, *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, Stuttgart ²1958, 424 en A. Even-Shoshan, *A New Concordance of the Bible*, Jerusalem 1985

⁶ Helfmeyer, הלך, in: G.J. Botterweck et.al, *Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. and transl. D.W. Stott, vol. III, Grand Rapids 1997, 390-391

In de onderstaande tabellen wordt een overzicht gegeven van de kerngroep, de teksten met הלך in de hitpa'el-vorm in combinatie met לפני of את/עם. Tussen haakjes wordt aangegeven wie het subject is van het werkwoord.

Groep 1, de hitpa'el-vormen van הלך in combinatie met *voor het aangezicht van God*:

Tekst	Hebreeuws	Vertaling
Genesis 17:1	התהלך לפני	wandel voor Mijn aangezicht (Abram)
Genesis 24:40	אשר-התהלכתי לפניו	voor Wiens aangezicht ik gewandeld heb (Abraham)
Genesis 48:15	התהלכו אבתי לפניו	voor Wiens aangezicht mijn vaderen gewandeld hebben (Abraham Izak)
1 Samuel 2:30	יתהלכו לפני	zij zullen voor Mijn aangezicht wandelen (Eli's gezin en zijn voorouders)
2 Koningen 20:3	התהלכתי לפניך	ik voor Uw aangezicht gewandeld heb (Hizkia)
Jesaja 38:3	התהלכתי לפניך	ik voor Uw aangezicht gewandeld heb (Hizkia)
Psalms 56:14	להתהלך, לפני אלהים	zodat ik voor Gods aangezicht zal wandelen (Psalmist)
Psalms 116:9	אתהלך, לפני יהוה	Ik zal wandelen voor het aangezicht van de HEERE (Psalmist)

Groep 2, de hitpa'el-vormen van הלך in combinatie met *het wandelen met God*:

Tekst	Hebreeuws	Vertaling
Genesis 5:22	יתהלך חנוך את-האלהים	en Henoch wandelde met God (Enoch)
Genesis 5:24	יתהלך חנוך את-האלהים	Enoch wandelde met God (Enoch)
Genesis 6:9	את-האלהים, התהלך	Noach wandelde met God (Noach)

Groep 3, de hitpa'el-vormen van הלך in combinatie met *het aangezicht van mensen*:

Tekst	Hebreeuws	Vertaling
1 Samuel 2:35	יתהלך לפני-משיחי	en hij zal voor de ogen van Mijn gezalfde wandelen (een priester)
1 Samuel 12:2	מתהלך לפניכם	gaat u voor (de koning)
1 Samuel 12:2	התהלכתי לפניכם	ik ben u voorgegaan (Samuel)

Groep 4, de hitpa'el-vormen van הלך in combinatie met *het wandelen met mensen*:

Tekst	Hebreeuws	Vertaling
1 Samuel 25:15	התהלכנו אתם	wij met hen omgingen (de mannen)

Nu volgt een verkenning van de kerngroep. Van alle teksten wordt kort nagegaan wat de context en betekenis is van de uitdrukking *'wandelen met/voor iemands aangezicht'*. Daarna wordt een analyse gemaakt in hoeverre de gevonden betekenissen kunnen bijdragen aan het beantwoorden van de hoofdvraag. Genesis 17:1 wordt in hoofdstuk 3 en 4 behandeld, hieronder staan alleen de verwante uitdrukkingen uit de kerngroep.

Groep 1, de hitpa'el-vormen van הלך in combinatie met voor het aangezicht van God:

- Genesis 24:40 אֲשֶׁר-הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנָיו *'voor Wiens aangezicht ik gewandeld heb'*. Abrahams knecht vertelt aan Laban over zijn heer Abraham. Het is een historisch terugblik volgens Helfmeyer.⁷ Hamilton wijst erop dat de knecht de focus verlegt van Abrahams zegen naar Abrahams levensgedrag.⁸ Westermann stelt vast dat Genesis 24:37-41 een herhaling is van Genesis 24:2-9, maar dat de knecht in vers 40 spreekt over Abrahams wandelen voor het aangezicht van de HEERE in plaats van het verbond met Abraham uit vers 7.⁹ De commentatoren vullen elkaar hier eigenlijk aan. Hoewel het verbond niet letterlijk ter sprake komt in Genesis 24:7, is het wel aannemelijk dat het levensgedrag van Abraham tot uitdrukking komt in zijn gehoorzaamheid aan de HEERE *'Die mij uit mijn familie en uit mijn geboorteland weggehaald heeft, Die tot mij gesproken heeft en Die mij gezworen heeft'* (Genesis 24:7). Zo heeft de knecht in een historische terugblik gezegd dat Abraham voor het aangezicht van de HEERE heeft gewandeld.
- Genesis 48:15 הִתְהַלְכוּ אִתִּי לְפָנָיו *'voor Wiens aangezicht mijn vaderen gewandeld hebben'*. Jacob zegent de kinderen van Jozef, namelijk Efraïm en Manasse. De uitdrukking wordt hier door Helfmeyer, (net als Genesis 24:40) als een historische terugblik gezien.¹⁰ Westermann schrijft dat het hele leven van vader Abraham en Izak als een weg ten overstaan van God beschreven wordt.¹¹ Hamilton merkt op dat als Jacob spreekt over zijn vader Abraham en Izak die voor Gods aangezicht hebben gewandeld, hij de hitpa'el vorm הִתְהַלְכוּ gebruikt die duidt op een voltooide actie. Zo ziet de uitdrukking terug op een voltooide weg voor Gods aangezicht.
- 1 Samuel 2:30 יִתְהַלְכוּ לְפָנָיו *'zij zullen voor Mijn aangezicht wandelen'*. Omdat Hofni en Pinehas God verachten komt tot hun vader Eli de boodschap dat hij en zijn huis en zijn familie niet voor eeuwig voor Gods aangezicht zullen wandelen. Het *'wandelen voor Gods aangezicht'* heeft hier, volgens Dietrich, een dubbel aspect, namelijk de verbroken relatie versus beloofde duurzaamheid. Als de relatie eenzijdig wordt verbroken, kan God dan Zijn beloftes van duurzaamheid terug nemen? Maar wie zou dan nog op God kunnen vertrouwen?¹² Tsumura legt de verbinding met 1 Samuel 2:35 waar de uitdrukking עַד-עוֹלָם *'voor eeuwig'* (1 Sam 2:30) bijna gelijk is aan כָּל-הַיָּמִים *'alle dagen'* (1 Sam 2:35). Gods eeuwige beloften kunnen wijzigen, maar nooit compleet vervallen.¹³
- 2 Koningen 20:3 (en Jesaja 38:3) הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנָיו *'ik voor Uw aangezicht gewandeld heb'*. Toen Hizkia doodsziek werd, bad hij tot de HEERE en zei dat hij in trouw en met een volkomen hart voor het aangezicht van de HEERE gewandeld had en gedaan had wat goed is Zijn ogen.

⁷ Helfmeyer, הלך, in: *ThDOT*, 393

⁸ Victor P. Hamilton, *Genesis 18-50* (NICOT), rev. R.K. Harrison et R.L. Hubbard, Cambridge 1995, 154

⁹ C. Westermann, *Genesis 12-36* (BKAT), Neukirchen-Vluyn 1980, 476

¹⁰ Helfmeyer, הלך, in: *ThDOT*, 393

¹¹ Westermann, *Genesis 37-50*, 213

¹² Walter Dietrich, *1 Samuel 1-12* (BKAT), Neukirchen-Vluyn 2011, 150

¹³ David Toshio Tsumura, *The First Book of Samuel* (NICOT), rev. R.K. Harrison et R.L. Hubbard, Cambridge 2007, 168

Kinderloos sterven op jonge leeftijd kon voor de vrome Hebreëer niet anders gezien worden dan een streng oordeel van God, aldus Oswalt.¹⁴ Maar Smith vindt het vreemd dat Oswalt stelt dat Hizkia, die als koning normaal gesproken veel vrouwen had, geen kinderen zou hebben op 39-jarige leeftijd.¹⁵ Wildberger en Helfmeyer leggen een ander accent als ze stellen dat Hizkia zich kan beroepen op het feit dat hij zich voor de HEERE altijd correct heeft gedragen.¹⁶ Daarom roept Hizkia op zijn ziekbed zijn manier van leven voor Gods aangezicht in herinnering.¹⁷ Omdat de suggestie van Oswalt over kinderloosheid niet bewijsbaar is en het ook niet uit de tekst blijkt, moet de uitdrukking *'wandelen voor Gods aangezicht'* vooral worden opgevat als correct gedrag.

- Psalm 56:14 לַפָּנִי אֱלֹהִים לְהִתְהַלֵּךְ, *'zodat ik voor Gods aangezicht zal wandelen'*. Dat wordt hier in één adem verbonden met בְּאוֹר הַחַיִּים *'in het licht van de levenden'*. De uitleggers vullen elkaar hier aan. Door Gods ingrijpen is de Psalmist uit de sfeer van de dood in het rijk van het leven gezet, aldus Kraus.¹⁸ Ook Seybold ziet het *'wandelen voor God in het licht van de levenden'* in contrast met het donkere van de dood.¹⁹ Goldingay stelt dat de smekeling daarom in staat zal zijn om *'voor Gods aangezicht te wandelen, in het licht van de levenden'*.²⁰ Daarom is het volgens Hossfeld het overwegen waard, dat de Psalmist het *'wandelen voor Gods aangezicht'* als de eigenlijke תּוֹדָה *'dankoffers'*²¹ (zie vers 13) ziet.²² Die dankoffers worden nagekomen op grond van נֶדַר *'geloften'* die iemand in een noodsituatie afgelegd heeft.²³ De uitdrukking ziet hier op een dankzeggend leven voor Gods aangezicht.
- Psalm 116:9 אֶתְהַלֵּךְ, לַפָּנִי יְהוָה *'Ik zal wandelen voor het aangezicht van de HEERE'*. Kraus stelt dat de Psalmist uit de dreiging van שָׁאוֹל *'het graf'* (Psalm 116:3) in *'de landen der levenden'* is gezet.²⁴ Nu de dichter gered is van de dood is hij in de positie om het leven te genieten, aldus Goldingay. Het gaat niet alleen om het loutere bestaan tegenover het dodenrijk, maar om een compleet leven voor het aangezicht van de HEERE in de landen der levenden.²⁵ Seybold vult aan met *'Zijn naam aanroepen'*.²⁶ Helfmeyer suggereert dat de uitdrukking *'wandelen voor het aangezicht van God /de HEERE'* wordt verlengd met *'in de landen der levenden'* (Psalm 116:9) omdat de betekenis in andere Bijbelteksten²⁷ niet langer alleen *'een gelukkig leven'* betekende.²⁸ In Psalm 56 en 116 betekent de uitdrukking *'wandelen voor het aangezicht van God / de HEERE'*, een goed leven op aarde en niet alleen leven op aarde in tegenstelling tot het dodenrijk.²⁹

¹⁴ John N. Oswalt, *The Book of Isaiah, Chapters 1-39*, (NICOT), Grand Rapids 1986, 676

¹⁵ Gary V. Smith, *Isaiah 1-39* (NAC), USA 2007, 639

¹⁶ Hans Wildberger, *Jesaja 28-39* (BKAT), Neukirchen-Vluyn 2011, 1450

¹⁷ Helfmeyer, הַלְךָ, in: *ThDOT*, 393

¹⁸ Hans-Joachim Kraus, *Psalmen 1-63* (BKAT), Neukirchen-Vluyn 1972, 410

¹⁹ Klaus Seybold, *Die Psalmen, Handbuch zum Alten Testament I/15*, Tübingen 1996, 228

²⁰ John Coldingay, *Psalms, Volume 2, Psalms 42-89*, Grand Rapids 2007, 189

²¹ Letterlijk *'dankoffers'*. De HSV vertaald met *'met dankzegging'*.

²² Frank-Lothar Hossfeld et Erich Zenger, *Psalmen 51-100* (HThKAT), Freiburg im Breisgau 2000, 116

²³ Rainer Albertz, *Grundrisse Zum Alten Testament, Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, Göttingen 1997, 154

²⁴ Kraus, *Psalmen 64-150* (BKAT), 795

²⁵ Coldingay, *Psalms, Volume 3, Psalms 90-150*, Grand Rapids 2007, 342

²⁶ Seybold, *Die Psalmen*, 455

²⁷ De bronnentheorie JEDP wordt in hoofdstuk 3 verder uitgewerkt.

²⁸ Helfmeyer, הַלְךָ, in: *ThDOT*, 393

²⁹ Helfmeyer, הַלְךָ, in: *ThDOT*, 393

Als de uitdrukking *וַיִּתְהַלֵּךְ לִפְנֵי* van Abraham gezegd wordt (Genesis 24:40 en 48:15) dan betekent het correct levensgedag dat tot uitdrukking komt in de gehoorzaamheid aan de HEERE. Het hele leven van Abraham is als een weg ten overstaan van God. Ook in het gebed van Hizkia ziet de betekenis *וַיִּתְהַלֵּךְ* op correct gedrag. In 1 Samuel 2:30 wordt over het dubbel aspect van het wandelen voor Gods aangezicht geschreven; Gods eeuwige beloften kunnen wijzigen, maar nooit compleet vervallen. In de Psalmen (56:14 en 116:9) wordt de uitdrukking *וַיִּתְהַלֵּךְ לִפְנֵי* verder gespecificeerd, omdat het niet alleen ziet op leven voor Gods aangezicht in tegenstelling tot de dood, maar vooral ook op een *goed* leven voor Gods aangezicht.

Groep 2, de hitpa'el-vormen van *הלך* in combinatie met het *wandelen met God*:

- Genesis 5:22 *וַיִּתְהַלֵּךְ חֵנוֹךְ אֶת-הָאֱלֹהִים* 'en Henoch wandelde met God'. Genesis 5:24 *אֶת-וְיִתְהַלֵּךְ חֵנוֹךְ, אֶת-הָאֱלֹהִים* 'Henoch wandelde met God'³⁰. Vanuit de tekst is niet goed op te maken wat 'wandelen met God' betekent. Westermann stelt dat de schrijver het voorzetsel *אֶת* 'met' bewust tot twee figuren (Enoch en Noach) uit de oertijd beperkt heeft.³¹ Volgens Hamilton legt de uitdrukking 'wandelen met God' meer de nadruk op gemeenschap en omgang, terwijl 'wandelen voor Gods aangezicht' meer de nadruk legt op gehoorzaamheid en ondergeschiktheid.³² Ook andere uitleggers zien de in uitdrukking 'wandelen met God' een intieme band met God.³³ Bijvoorbeeld Helfmeyer schrijft dat de uitdrukking 'wandelen met God' een intieme relatie met God kan aanduiden. 'En Henoch wandelde met God' betekent in ieder geval meer dan alleen 'Henoch leefde'.³⁴
- Genesis 6:9 *וַיִּתְהַלֵּךְ נֹחַ אֶת-הָאֱלֹהִים, הַתְּהִלָּה-נֹחַ* 'Noach wandelde met God'. Genesis 6:9 geeft de verklarende zin 'Noach was een rechtvaardig, oprecht man onder zijn tijdgenoten'.³⁵ Helfmeyer ziet 'wandelde met God' als het hoogtepunt van Noach die omschreven wordt als *אִישׁ צַדִּיק תָּמִים* 'rechtvaardig, oprecht man' (Gen 6:8).³⁶ Ook Albertz wijst op het intieme van 'wandelen met God'. Hij stelt dat in de ideale oertijd voor de zondvloed de verhouding tussen mensen en God zo nauw en rechtstreeks kon zijn³⁷ dat er van Noach en Enoch gezegd worden dat zij 'met God wandelde'.³⁸ Abraham wandelde (in Genesis 17) niet meer 'met' maar slechts 'voor Gods aangezicht'. Daarmee wordt, volgens Albertz, aangeduid dat God niet direct met de Abraham omging, maar aan hem in theofanie verscheen en daarna weer opvoer.

Het sterke van het argument van Westermann is het feit dat Genesis de uitdrukking 'wandelen met God' exclusief voor Enoch en Noach gebruikt en daarna consequent de uitdrukking 'wandelen voor Gods aangezicht' gebruikt. Daarom kan de redenering van Albertz tot op zekere hoogte gevolgd worden namelijk dat 'wandelen met God' intimiteit betekent. God komt later niet rechtstreeks bij Abraham maar in theofanie. De teksten bij Enoch en Noach doen echter geen uitspraak over de Godsverschijning en daarmee is de stelling van Albertz niet bewijsbaar, namelijk dat de theofanie hoort bij 'wandelen voor Gods aangezicht' en een directe intieme omgang bij 'wandelen met God'. Dit betekent echter wel dat voor het beantwoorden van de hoofdvraag de uitdrukking 'wandelen

³⁰ De HSV heeft hier de keuze gemaakt om de *וַיִּתְהַלֵּךְ* niet te vertalen.

³¹ Westermann, *Genesis 1-11*, 485

³² Hamilton, *Genesis 1-17*, 258

³³ Westermann, *Genesis 1-11*, 485

³⁴ Helfmeyer, *הלך*, in: *ThDOT*, 394

³⁵ Westermann, *Genesis 1-11*, 485

³⁶ Helfmeyer, *הלך*, in: *ThDOT*, 394

³⁷ Vergelijk Genesis 3:8

³⁸ Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, 533

met God' niet direct betekenis verleent, of het moet het indirecte feit zijn dat er in de uitdrukking 'wandelen voor Gods aangezicht' meer afstand zit tussen God en de mens.

Groep 3, de hitpa'el-vormen van הָלַךְ in combinatie met het *wandelen voor het aangezicht van andere mensen*:

- 1 Samuel 2:35 וְהִתְהַלַּךְ לְפָנָיו מְשִׁיחֵי 'en hij zal voor de ogen van Mijn gezalfde wandelen'. is hier volgens Albertz en anderen³⁹ nadrukkelijk sprake van goddelijke verkiezing van een Zadokitische priester te Jeruzalem.⁴⁰ Dietrich stelt dat met de hoop op een nieuw trouw priesterhuis deze tekst de bijklank heeft van een dapper 'trotz allem', ondanks dat Eli verworpen is.⁴¹ De uitdrukking 'En hij zal voor de ogen van Mijn gezalfde wandelen' ziet hier op het getrouw uitvoeren van het priesterambt voor de ogen van de toekomstige gezalfde koning.⁴²
- 1 Samuel 12:2 staat zowel הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנֶיךָ 'de koning gaat u voor' als הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנֶיךָ 'ik ben u voorgedaan'. Deze tweede opmerking zegt Samuel over zichzelf. De vertaling 'voorgaan' lijkt iets anders te suggereren dan de vertaling 'wandelen voor iemands aangezicht.' Dietrich vertaalt met 'der König wandelt vor euch' en 'ich bin vor euch gewandelt'.⁴³ Er blijkt hier inderdaad sprake te zijn van een betekenis verschil. Het dubbele aandachtssignaal, וְעַתָּה הִנֵּה 'en nu, zie' aan het begin van vers 2 richt de blik op de scherp geprofileerde tegenstelling tussen de laatste rechter en de eerste koning. Dit wordt door het dubbele gebruik van het werkwoord הָלַךְ in de hitpa'el-vorm onderstreept.⁴⁴ Samuel, de laatste rechter geeft de koning de opdracht tot politieke leiding, terwijl Samuel zelf, zoals vooral in vers 20-25 duidelijk wordt, de geestelijke⁴⁵ leiding behoudt.⁴⁶ Het gaan van de koning en het gaan van Samuël worden volgens ook volgens Tsumura bewust tegenover elkaar gezet.⁴⁷ Dietrich verwijst naar 1 Samuël 2:30 als hij stelt dat de uitdrukking הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנֶיךָ 'ik ben u voorgedaan' ziet op het uitvoeren van een functie een ambt.⁴⁸

Bij de uitdrukking 'wandelen voor het aangezicht van mensen' gaat het om het getrouw uitvoeren van het priesterambt voor de ogen van de toekomstige gezalfde koning. De uitdrukking kan ook politiek of geestelijk leiderschap betekenen waarbij de leider voor het volk uitgaat.

Groep 4, de hitpa'el-vormen van הָלַךְ in combinatie met het *wandelen met mensen*:

- 1 Samuel 25:15 הִתְהַלַּכְנוּ אִתָּם 'wij met hen omgingen'. In vers 16 is een verdere invulling te lezen over wat de opmerking 'wij met hen omgingen' in de praktijk betekende namelijk הוּמָה 'zijn zij alle dagen dat wij bij hen waren, een muur om ons heen geweest, zowel 's nachts als overdag.' Het muur wordt natuurlijk niet de fysieke toestand van de mannen van David mensen beschreven maar de zekerheid die zij uitstraalde.

³⁹ Dietrich, *1 Samuel 1-12*, 151 en Tsumura, *The First Book of Samuel*, 170

⁴⁰ Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, 399

⁴¹ Dietrich, *1 Samuel 1-12*, 152

⁴² In 1 Samuel 2:10 wordt 'zijn koning' parallel gezet met 'zijn gezalfde' וְגַם כִּרְוַן מְשִׁיחוֹ 'Hij zal Zijn Koning kracht geven, en de hoorn van Zijn Gezalfde opheffen.', Tsumura, *The First Book of Samuel*, 171

⁴³ Dietrich, *1 Samuel 1-12*, 520, 521

⁴⁴ Dietrich, *1 Samuel 1-12*, 536

⁴⁵ Zie 1 Samuel 3:20 waar Samuel tot profeet en niet tot priester wordt aangesteld.

⁴⁶ Dietrich, *1 Samuel 1-12*, 536

⁴⁷ Tsumura, *The First Book of Samuel*, 317

⁴⁸ Dietrich, *1 Samuel 13-26*, 536

Niemand⁴⁹ associeert deze uitdrukking met de betekenis bij Henoch of Noach die *‘met God wandelde’*, hoewel de notie van zekerheid en bescherming, als ook de notie het dag en nacht, een intieme omgang suggereert. Westermann stelt dat הַהֲלֵךְ לְפָנָי אִתְּכֶם *‘wij met hen omgingen’* hier betekent dat ze een vertrouwelijke alledaagse omgang met elkaar hadden. Het ziet niet zo zeer op iets samen doen, want de herders weidde hun kleinvee en David en zijn mannen zorgden voor bescherming.

Bij de uitdrukking *‘wandelen met mensen’* gaat het om een vertrouwelijke alledaagse omgang en het continu verkrijgen van zekerheid en bescherming

Bij wandelen voor Gods aangezicht gaat het vooral om correct gedrag. Bij wandelen voor het aangezicht van mensen gaat het niet om pure gehoorzaamheid maar om het uitvoeren van een ambt. Daarbij heeft het ambt van koning een bepaalde voortrekkersrol, waardoor, anders dan bij het priesterambt, wordt vertaald met *‘voorgaan’*. Het wandelen met God suggereert meer intimiteit en bescherming en dat is ook terug te zien bij het wandelen van mensen met andere mensen waar de vertrouwelijke alledaagse omgang met elkaar continu omringt wordt met zekerheid en bescherming. Dat zijn de algemene lijnen uit hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 worden verder gekeken naar diachrone en synchrone analyse van Genesis 17:1 voor een dieper inzicht in het werkwoord.

⁴⁹ Van de in dit paper gebruikte commentatoren.

3. De literatuur over התהלה לַפְּנֵי uit Genesis 17:1

In dit hoofdstuk wordt een analyse gemaakt van de relevante literatuur over de uitdrukking התהלה לַפְּנֵי 'wandelen voor Gods aangezicht' in Genesis 17:1. Welke invloed hebben de diverse ontstaanstheorieën op de interpretatie van Genesis 17:1? Er wordt hier niet beoordeeld in de zin van goed of fout, maar dit hoofdstuk is op zoek naar het verband tussen vooronderstelling en argumentatie. Welke vooronderstelling levert welke conclusie op? Eerst wordt er gekeken naar *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* van Koehler en Baumgartner. Daarna volgen bijdragen van Helfmeyer, Westermann, Hamilton, Albertz, Brueggemann en Coogan. Na iedere bijdrage wordt een analyse gemaakt en aan het eind van het hoofdstuk worden de verschillende bijdrages met elkaar vergeleken.

3.1 Beschrijving van de auteurs

Koehler en Baumgartner maken een onderverdeling van de 64 Schriftplaatsen met התהלה in zes groepen: 'walk about',⁵⁰ 'go about',⁵¹ 'go up and down',⁵² 'part, disperse',⁵³ 'walk'⁵⁴ en 'to go down'.⁵⁵ Daarbij worden drie andere plaatsen genoemd die niet één van de zes groepen ingedeeld worden⁵⁶ en worden twee Schriftplaatsen⁵⁷ helemaal niet genoemd bij de behandeling van de hitpa'el van הלך.⁵⁸

לַפְּנֵי met het voorzetsel לִּי heeft bij Koehler en Baumgartner verschillende betekenissen 'before', 'before, 'in temporal sense', 'to be scattered', 'in front of someone in power', 'according to the opinion of', 'at the disposal of', 'away from'.⁵⁹

Helfmeyer (1990) stelt dat de uitdrukking 'wandelen voor God (of de HEERE)' in Genesis 24:40, 48:15 en 17:1 door verschillende auteurs geschreven is en verschillende betekenissen hebben, zelfs verschillende genres lijken te suggereren.⁶⁰ Het is wel duidelijk dat een dergelijk standpunt de interpretaties beïnvloeden. Het is dus van belang om eerst na te gaan wat deze theorie inhouden.

Voor meer informatie over de theorie van de verschillende auteurs wordt in dit paper gebruik gemaakt van het boek van Erich Zenger: *Einleitung in das Alte Testament*. De eerste uitgave is van 1995, de hier gebruikte 8^e druk is heruitgegeven door Christian Frevel in 2012.⁶¹ De vele hypothesen over het ontstaan van de tekst van de Pentateuch zijn volgens Zenger te reduceren tot drie basismodellen: de grondteksthypothese, de (vier) bronnenhypothese en de fragmentenhypothese.⁶² Bij de grondteksthypothese worden zowel schriftelijke als mondeling overgeleverde tekstdelen

⁵⁰ Gn 3₈ Ex 21₁₉ 2S 11₂ Jb22₁₄ 38₁₆ Est 2₁₁ Ps 35₁₄ 39₇ 43₂ 1S 12₂ 1S 25₂₇. L. Koehler, et W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament*, ed. and transl. M.E.J. Richardson, Leiden 2001, 248

⁵¹ Gn 13₁₇ Jos 18_{4,8} 1S 23₁₃. 25₁₅ 30₃₁ 2S 7_{6f} Zech 1_{10f} 6₇ Ps 10₅₁ 119₄₅ Pr 6₂₂ Jb 17₂₂ 1C 16₂₀ 17₆ c₁₅ 21₄. Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵² Ezk 1₁₃ 19₆ Jb 18₈ Ps 77₁₈, Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵³ Ju 21₂₄ Ps 58₈, Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵⁴ Lev 26₁₂ Dt 23₁₅ Gn5_{22,24} 6₉ 17₁ 24₄₀ 48₁₅ 1S 2_{30,35} 2K 20₃ Is 38₃ Ezk 28₁₄ Ps 56₁₄ 11₆₉ -> Ps 26₃ 68₂₂ 82₅ 101₂ Pr 20₇, Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵⁵ Spr 23₃₁, Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵⁶ Zech 10₁₂ Ps 12₉ Pr 24₃₄, Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵⁷ 2 Samuel 7:7 en Zacharia 1:11

⁵⁸ Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 248

⁵⁹ Koehler et Baumgartner *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* 941 942

⁶⁰ Helfmeyer הלך in: *ThDOT* 388

⁶¹ Erich Zenger et.al *Einleitung in das Alte Testament*, Stuttgart ⁸2012

⁶² Zenger *Einleitung in das Alte Testament* 101-103

opgenomen en opnieuw geactualiseerd. Bij de bronnenhypothese gaat men ervan uit dat de bronnen deels dezelfde geschiedenis meermaals hebben overgeleverd. Dit gebeurde echter in verschillende tijden, op verschillende plaatsen en met verschillende literaire technieken. Ze zijn niet per se onafhankelijk van elkaar ontstaan maar wel onafhankelijk van elkaar overgeleverd. Bij de fragmentenhypothese gaat men ervan uit dat de oorspronkelijk losse fragmenten van schepping tot de dood van Mozes door een verhalenkrans aan elkaar zijn verbonden.

Het vierbronnenmodel, J Jahwist (ca. 950 v.Chr.), E Elohist (ca. 800 v.Chr.), D Deuteronomium (ca. 700 v.Chr.) en P Priesterschrift (ca. 550 v.Chr.) heeft tot ca. 1970 de wetenschap beheerst.⁶³ De eerste twee bronnen Jahwist en Elohist worden in de jongere wetenschap betwijfeld of afgewezen. Daarentegen hebben de twee latere bronnen van dit model, Deuteronomium en Priesterschrift, nog steeds een relatief brede wetenschappelijke consensus.⁶⁴ Dit vierbronnenmodel wordt doorgaans weergegeven als JEDP en als zodanig ook in dit paper gebruikt. Wat de invloed van JEDP is op het beantwoorden van onze hoofdvraag zullen we nu verder nagaan.

Helfmeyer gaat uit van het vierbronnenmodel JEDP en schaaft Genesis 24:40 onder de Jahwist, Genesis 48:15 onder de Elohist en Genesis 17:1 onder het Priesterschrift. Zo constateert hij een opmerkelijk verschil tussen Genesis 24:40 en 48:15 in vergelijking met Genesis 17:1 namelijk dat de ervaringen uit het verleden vervangen worden door het bevel הַתְּהִלָּה לְפָנָי 'wandel voor Mijn aangezicht' nauwkeurig gepolijst door de woorden וְהָיָה תְּמִים 'en wees oprecht'. Oprecht zijn is de fundamentele voorwaarden voor het verbond volgens het Priesterschrift. Daarom is volgens Helfmeyer de interpretatie *om te verdienen* juist voor Genesis 17:1 maar niet voor Genesis 24:40 en 48:15. Daar duidt de uitdrukking meer op *zich verblijden in Zijn goedkeuring en gunst*.⁶⁵ Vervolgens maakt Helfmeyer de stap dat hij de interpretatie van Genesis 17:1 verbindt aan de Deuteronomistische historie⁶⁶ (hierna DH) en plaatst in de mond van Salomo. (1Koningen 2:4, 3:6, 8:23,25; 9:4; 2Kronieken 6:16 en 7:17). Door te vergelijken op welke manier over de godsspraak wordt gesproken, wordt het doel van de schrijver duidelijk. De onconditionele geldigheid van Gods woorden worden hier conditioneel gemaakt, vooral door het gebruik van de uitdrukking *wandelen voor Gods aangezicht*. De zonen van Salomo dienen voor het aangezicht van de HEERE te wandelen וּבְיִשְׁרָתָה לְבָב 'trouw met heel hun hart en met heel hun ziel' (1 Koningen 2:4) וּבְיִשְׁרָתָה לְבָב 'en in oprechtheid van hart' (1 Koningen 3:6). Deze houding komt tot uitdrukking in het doen van de geboden (1 Koningen 9:4). Op deze manier had ook David als Gods dienaar gewandeld voor het aangezicht van de HEERE (1 Koningen 3:6) en ondervond hij, toen zijn zoon Salomo de troon besteeg, de eerste vervulling van de goddelijke belofte over de troonopvolging.⁶⁷ Volgens Helfmeyer stemmen Priesterschrift en DH overeen in hun betekenis over de uitdrukking 'wandelen voor Gods aangezicht'.

⁶³ Zenger *Einleitung in das Alte Testament* 108-109

⁶⁴ Zenger *Einleitung in das Alte Testament* 109

⁶⁵ Helfmeyer הַתְּהִלָּה לְפָנָי in: *ThDOT* 392

⁶⁶ De Deuteronomistische History (DH) is een moderne theoretische constructie die stelt dat er achter de huidige vormen van de boeken Deuteronomium Jozua Richteren Samuël en Koningen één literair werk was. Gary N. Knoppers et Jonathan S. Greer *Deuteronomistic History* (15 augustus 2016) <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195393361/obo-9780195393361-0028.xml>

⁶⁷ Helfmeyer הַתְּהִלָּה לְפָנָי in: *ThDOT* 393

Helfmeyer leunt sterk op de JEDP-theorie. Hij verbindt de interpretatie van Genesis 17:1 aan de DH en aan het standpunt dat het Priesterschrift in de Tenach in principe een vergelijkbare betekenis aan dezelfde uitdrukking geeft, ook als deze op verschillende plaatsen in de Tenach staan. Zo worden Psalm 56:14 en Psalm 116:9 gebruikt om Genesis 42:40 J en Genesis 48:15 E te duiden. Het uitgangspunt is dan dat de bronnen J, E, D en P per bron verschillen, maar consequent zijn in de betekenissen. Dus *'ik wandel voor Gods aangezicht'* beken in Psalm 56:14 en Genesis 48:15 E in wezen hetzelfde. Het is de vraag of dat methodisch juist is. Het is ook de vraag of Genesis 48:15 wel duidelijk tot E behoort, want er wordt in deze tekst gesproken over הַאֱלֹהִים en niet over אֱלֹהִים zoals in Psalm 56:14. Vervolgens gaat Helfmeyer 1 Koningen 9:4 gebruiken om de betekenis van de uitdrukking *'wandel voor Mijn aangezicht'* Genesis 17:1 te beargumenteren. Als men stelt dat Genesis 17 later dan Koningen is geschreven mag men het Koningen materiaal dan wel inlezen in Genesis 17? Het is nog maar de vraag of de schrijver van Genesis 17 hetzelfde bedoelde met de uitdrukking *'wandel voor Mijn aangezicht'* als de eerdere schrijvers.

Genesis 17 is volgens Westermann (1979) geen vertelling maar een literaire vorm van P die vertellingen nabootst.⁶⁸ Het literarische karakter van Genesis 17 toont zich daaruit dat P de door hem eerder beschreven tradities (uit Genesis 12) in de tekst verwerkt.⁶⁹ Met de opdracht aan Abraham וְהָיָה תָּמִיד לְפָנָי, וְהָיָה תָּמִיד *'wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht'* (Genesis 17:1) gaat het volgens Westermann niet om directe en praktische instructies maar om een levenshouding. God gebiedt Abraham (die hier al Israel representeert) een leven tegenover Hem waarbij Abraham zijn blik op God gericht houdt bij iedere stap die hij zet. Deze opdracht is niet als een hoge eis bedoeld maar als een geheel natuurlijke levensinstelling.⁷⁰ De toevoeging וְהָיָה תָּמִיד *'en wees oprecht'* heeft geen morele of religieuze lading, het is bewust profaan. Het toevertrouwen aan God is alleen dan echt als ze zonder voorbehoud is.⁷¹ Westermann ziet de term *'wandel voor mijn Aangezicht'* als een levenshouding. De term *'en wees oprecht'* heeft bij Westerman dan ook niet de betekenis zoals bij Helfmeyer, namelijk als voorwaarde voor het verbond, maar is juist zonder religieuze lading.

Volgens Hamilton (1990) accepteren de critici anoniem dat Genesis 17 een Priesterschrift is en een latere versie dan het verslag van J uit Genesis 15. Het argument is dat men hier אֱלֹהִים vindt in plaats van יְהוָה en men vindt hier de kwestie van de besnijdenis, wat zeker een priesterlijke aangelegenheid is.⁷² De uitdrukking *'wandelen voor het aangezicht van'* in Genesis 17:1 is volgens Hamilton goed gekozen.⁷³ Deze woorden drukken normaal gesproken de dienst of toewijding van een getrouwe dienstknecht aan zijn koning uit.⁷⁴ *'Oprecht'* תָּמִיד kwam het eerste voor bij Noach (6:9). Het verschil tussen 6:9 en 17:1 is volgens Hamilton dat de oprechtheid van Noach een voldongen feit is, terwijl het voor Abraham het doel is. De LXX vertaald תָּמִיד bij Noach met τέλειος en תָּמִיד bij Abraham met ἄμεμπτος. Hamilton stelt daarom dat תָּמִיד óf een levensstijl óf een fysieke conditie beschrijft. Hij gaat ook nog in op de naam אֱלֹהֵי שַׁדַּי *'El Shaddai'* (Genesis 17:1) en stelt dat 5⁷⁵ van de 6⁷⁶ keer in Genesis

⁶⁸ Westermann *Genesis 12-36* 305

⁶⁹ Westermann *Genesis 12-36* 306

⁷⁰ Westermann *Genesis 12-36* 311

⁷¹ Westermann *Genesis 12-36* 312

⁷² Hamilton *Genesis 1-17* 459

⁷³ Hamilton *Genesis 1-17* 461

⁷⁴ De redenering van Hamilton is opmerkelijk. Hij vergelijkt de uitdrukking *'wandel voor het aangezicht van'* bijvoorbeeld met 1 Koningen 1 :2 waar echter een andere uitdrukking gebruikt wordt: וְצִקְרָה לְפָנָי הַמֶּלֶךְ *'om de koning bij te staan'*. Hij ziet ook *'going after'* als een gerelateerde uitdrukking hoewel daar niet de hitpa'el-vorm maar de qal-vorm gebruikt wordt. Hamilton *Genesis 1-17* 461

⁷⁵ Genesis 17:1 28:3 35:11 48:3 49:25, Hamilton *Genesis 1-17* 463

waar אֵל שְׁרֵי gebruikt wordt, deze naam gevolgd word door de belofte over nageslacht.⁷⁷ Hamilton beschrijft dat Genesis 17 wel van priesterlijk bron zal zijn, maar doet daar verder weinig mee. Hij haalt de betekenis van *'wandel voor Mijn aangezicht'* niet uit de context van Genesis 17 maar uit de betekenis die er (volgens hem) in het dagelijks leven aan gegeven werd.

Albertz (1e Aufl. 1992, 2e durchges. Aufl. 1997) kiest een andere insteek en spreekt van *'Die Religionsgeschichte der Exilszeit'* en van *'Der Rückgriff auf die Erzväter'*.⁷⁸ Hij begint niet bij de tekst over de aartsvaders maar bij de tijd waarin de schrijver zich volgens hem bevond, namelijk in de ballingschap. Die politieke catastrofe in 587 werd door Jeremia dan nog gezien als een bevrijding en als het gericht van Jahweh over Juda. (Jeremia 37:3 tot 40:6) maar voor de meerderheid van de bevolking, die tot op het laatst op een wonderbare redding van Jahweh gewacht hadden, betekende het een ineenstorting van hun theologisch wereldbeeld. Door het wegvallen van de staatsorganisatie, is Israël sterk tot familieverhoudingen gereduceerd. Daarom boden de voorvaderoverleveringen een goede basis voor hernieuwde identificatie. Omdat de oudvaders niet alleen een figuur uit de geschiedenis waren maar ook als stamvaders van Israël golden, konden de beloften van God aan de oudvaders ook op de latere Israëlieten betrokken worden.⁷⁹ Uit Jesaja 63:16 is op te maken dat Israël zich op Abraham als voorvader beriep om Jahwe tot positieve actie richting Israël te bewegen. Deuterocesaja laat het Israël in ballingschap aanspreken als זֶרַע אַבְרָהָם *'het zaad van Abraham'* en Abraham als אֲהָבִי *'Mijn vriend'* (Jesaja 41:9). God vernieuwt de relatie tot Zijn geslagen volk vanwege de bijzondere band met hun voorvaders die Hij gegrepen heeft van de einden der aarde. (Jesaja 41:9). Een ander aspect van de Abrahamsgeschiedenis is dat Jahweh uit Abraham en Sara een groot volk heeft geformeerd. Dat is troostrijk voor de ballingen, Gods zegen aan Abraham geeft ook hen de hoop om weer tot een groot volk te worden.⁸⁰ Het terugkerende Israël is niet gegrond op politieke macht maar op persoonlijke waarden van het familiale leven en is zo drager van de goddelijke zegen voor alle geslachten van de aarde. Alle geslachten, tot welke politieke macht ze ook behoren. Zo wordt de familie de nieuwe drager van het officiële Jahwehgelooft. Besnijdenis, spijswetten, sabbatsheiliging en paasfeest zijn vooral familiere rituelen. Albertz concludeert: Niets maakt duidelijker welke prominente religieuze rol de familie na de ballingschap innam, dan de latere priesterlijke beschrijvingen van het verbond tussen Jahweh en Abraham. Niet met het volk aan de Sinai, maar een verbond gesloten met de familie Abraham.⁸¹

De insteek van Albertz, namelijk vanuit de hypothese van de schrijver in ballingschap, resulteert in een andere betekenisverlening. Het belangrijke van Genesis 17 is dan niet alleen het verbond, maar ook dat dit verbond met *familie* Abraham gesloten is. De familie wordt de nieuwe drager van het officiële Jahwehgelooft. In hoeverre heeft deze hypothese Albertz consequenties voor het beantwoorden van de hoofdvraag? De schrijvers kunnen in de ballingschap best nagedacht hebben over hun nieuwe manier van geloven nadat de koning weg viel, maar het is de vraag of dat echt de betekenissen van *'wandel voor Mijn aangezicht'* verandert.

⁷⁶ Genesis 43:14, Hamilton Genesis 1-17 463

⁷⁷ Hamilton Genesis 1-17 463

⁷⁸ Albertz *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* 418 - 419

⁷⁹ Albertz *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* 419

⁸⁰ Albertz *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* 420

⁸¹ Albertz *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* 422

Volgens Brueggemann (1997) heeft het verbond met de Abraham in Genesis 17:1 een dwingend aspect.⁸² Israël, als Jahweh's verbondspartner, wordt geacht om een leven te leiden in overeenstemming met deze relatie. Het is ondenkbaar dat God die heilig, glorieus en jaloers is; die de Schepper van hemel en aarde is, Zichzelf aan een verbond zou committeren zonder deze verwachting te hebben. Daarbij heeft het verbond met Abraham ook kenmerken van een hartstochtelijke relatie waarbij er zowel elementen van voorwaardelijkheid als onvoorwaardelijkheid een rol spelen in de verschillende omstandigheden.⁸³ De gehoorzaamheid van Israël als Jahweh's partner verwijst naar het begrip integriteit. כָּל־בְּרִיתָאֵלֹהִים betekent 'to be whole, complete, coherent, innocent, unimpaired'⁸⁴ Een ongedeeld leven leiden, alleen zuivere intenties hebben en getrouw zijn. Deze term wordt gebruikt bij het bevel tot Abraham וְהָיָה תָּמִים 'en wees oprecht'. Abraham is de vader aller gelovigen die helemaal leeft in Israëls narratieve constructie van de werkelijkheid.⁸⁵ Brueggemann concludeert: כָּל־בְּרִיתָאֵלֹהִים לְפָנָיו, וְהָיָה תָּמִים (Genesis 17:1) 'wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht' betekent: Wandel voor Mij, wees compleet. Dat is, wees compromisloos en ongedeeld in gehoorzaamheid en getrouwheid. Gods eerste woord aan Abraham is een bevel. Alles wat volgt hangt af van de totale toewijding van Abraham aan deze ontzagwekkende God.⁸⁶ Brueggemann bespreekt de betekenis van het verbondsbevel in Genesis 17:1 in het kader naar de vraag over voorwaardelijkheid en onvoorwaardelijkheid van het verbond. Hij stelt dan het verbondsbevel (Genesis 12:1 en 17:1) als een direct voorbeeld voor de verbondsrelatie tussen Israël en Jahweh. Brueggemann blijft daarmee dicht bij de tekst van Genesis 17 maar ook maakt een betekenisverbinding met Israël en zo ook van Israël naar Genesis 17.

Coogan (¹2009, ²2012) stelt dat P, of Priesterschrift zo genoemd wordt omdat het de klemtoon legt op religieuze gehoorzaamheid en rituelen.⁸⁷ In Genesis 17 legt P de nadruk op de besnijdenis. In P, net als in E, wordt de godheid vaak אֱלֹהִים *elohiem* genoemd tot op de openbaring van de Godsnamen aan Mozes (Exodus 6:2-3). Maar anders dan E gebruikt P ook andere namen voor God zoals אֱלֹהֵי שָׁדַי 'El Shaddai' en andere combinaties met El. Omdat J een verbond beschreven heeft met Abraham (Genesis 15:18-21) en J en E ook het verbond op de Sinai/Horeb hebben beschreven, gaat P een reeks van verbonden thematisch beschrijven. Eerst is er het verbond met Noach en zijn nageslacht, met als teken van het verbond de boog in de wolken (Genesis 9:13). Tweede is het verbond met Abraham, waarbij de besnijdenis het teken van het verbond is (Genesis 17:11). En als derde het verbond tussen God en Israël, waarbij de sabbat het teken is van het eeuwig verbond tussen de HEERE en Israël. (Exodus 31:16-17). Dit derde verbond is bemiddeld door Mozes op de berg Sinai (Genesis 31:18), wat de P-naam is voor de berg van de openbaring.⁸⁸ Coogan ziet P als de eindredacteur van al bestaande bronnen, het eerste hoofdstuk van de Pentateuch (Genesis 1) is P en het laatste hoofdstuk (Deuteronomium 34) is grotendeels P. Coogan concludeert: De meest belangrijke P teksten zijn geen vertelling, maar goddelijke instructies inzake rituelen en religieuze gehoorzaamheid. Net als Helfmeyer leunt Coogan ook sterk op de JEDP-theorie. Zo komt Coogan zij uit bij de betekenis voor het werkwoord: 'leven op de manier die God verlangt'.

⁸² Brueggemann *Theology of the Old Testament Testimony Dispute Advocacy* Minneapolis 1997 419

⁸³ Brueggemann *Theology of the Old Testament* 419

⁸⁴ Brueggemann *Theology of the Old Testament* 429

⁸⁵ Brueggemann *Theology of the Old Testament* 490

⁸⁶ Brueggemann *Expository Articles* Columbia Theological Seminary 56

⁸⁷ Michael D. Coogan *A Brief Introduction to the Old Testament The Hebrew Bible in Its Context* New York ²2012 45

⁸⁸ Coogan *A Brief Introduction to the Old Testament* 46 ELDERS OOK AANPASSEN

3.2 Bespreking van vooronderstellingen en argumenten

Er volgt nu een analyse van de vooronderstellingen en argumentaties. Er wordt hier geen keuze gemaakt, maar nagegaan welke vooronderstelling welke conclusie oplevert.

Helfmeyer heeft de vooronderstelling dat Genesis door verschillende auteurs geschreven is. Hij stelt dat als er sprake is van dezelfde auteur, in dit geval P, de betekenissen uit andere teksten als uitleg mogen dienen voor Genesis 17:1. Zo komt Helfmeyer uit bij religieuze gehoorzaamheid en interpreteert op deze manier Genesis 17:1. Westermann heeft als vooronderstelling dat Genesis 17 geen vertelling is, maar een literaire vorm van P die vertellingen nabootst. Het argument van Westermann is dat P de door hem eerder beschreven tradities (uit Genesis 12) in de tekst verwerkt. Dat heeft de conclusie opgeleverd dat de opdracht *'wandel voor mijn aangezicht'* niet als een hoge eis is bedoeld, maar als een geheel natuurlijke levensinstelling. Hamilton heeft de vooronderstelling dat Genesis 17 wel van priesterlijk bron zal zijn, maar doet daar verder weinig mee. Hij haalt de betekenis van *'wandel voor Mijn aangezicht'* niet uit de context van Genesis 17 maar uit de betekenis die er (volgens hem) in het dagelijks leven aan gegeven werd. Hij komt uit bij de betekenis: de dienst of toewijding van een getrouwe dienstknecht aan zijn koning.

Albertz heeft de vooronderstelling dat Israël, door het wegvallen van de staatsorganisatie door de Babylonische Ballingschap, sterk tot familieverhoudingen is gereduceerd. Zo beargumenteert hij dat de voorvaderoverleveringen een goede basis voor hernieuwde identificatie boden en komt hij tot de conclusie dat Genesis 17 vooral wijst op een verbond met de familie Abraham. Dat resulteert in de focus van de schrijver op een prominente religieuze rol voor de familie na de ballingschap. De vooronderstelling van Brueggemann is dat het verbond een dwingend aspect heeft met daarin zowel elementen van voorwaardelijkheid als onvoorwaardelijkheid. Zijn argument is dat Gods eerste woord aan Abraham een bevel is en dat alles vervolgens afhangt van de totale toewijding van Abraham – die Israël vertegenwoordigd. De conclusie van Brueggemann over de betekenis van *'wandel voor Mijn aangezicht'* is daarom: *'wees compromisloos en ongedeeld in gehoorzaamheid en getrouwheid'*. Dit geldt niet alleen Abraham maar vooral ook voor de lezers (Israël). Coogan heeft de vooronderstelling dat P de klemtoon legt op religieuze gehoorzaamheid en rituelen. Hij volgt hierin Helfmeyer. Zijn argument is de JEDP-theorie. Dit levert de conclusie op dat de uitdrukking *'wandel voor Mijn aangezicht'* uit Genesis 17 betekent: *'leven op de manier die God verlangt'*.

Het bleek dat de vooronderstellingen van de diverse auteurs tot verschillende conclusies leiden. Westermann (1979) en Helfmeyer (1990) leunen beide op de JEDP-theorie hoewel Westermann dichter bij de tekst van Genesis 17 blijft terwijl Helfmeyer zelfs teksten uit 1 Koningen inleest. Hamilton (1990) laat de tekst eigenlijk los als hij de betekenis van *'wandel voor Mijn aangezicht'* haalt uit de betekenis die er (volgens hem) in het dagelijks leven aan gegeven werd. Albertz (¹1992, ²1997) verlegt de focus naar de tijd van de schrijver en Brueggemann (1997) accentueert vooral de tijd van de eerste lezers waarbij in de verbondsrelatie tussen God en Israël zowel elementen van voorwaardelijkheid als onvoorwaardelijkheid een rol spelen. Zenger en Coogan schreven beide een introductie op het OT. Zenger (¹1995, ⁸2012) stelt dat het vierbronnenmodel JEDP de wetenschap tot 1970 heeft beheerst en Coogan (¹2009, ²2012) schrijft dat P de eindredacteur is van al bestaande bronnen. Er is daarmee wel een ontwikkeling waar te nemen, namelijk dat bij de latere theologen Albertz, Brueggemann en Hamilton de JEDP-theorie niet weg is, maar niet langer alles bepalend is en meer naar de achtergrond verdwijnt.

Opmerkelijk is dat Westermann en Helfmeyer en Coogan, allen beide uitgaan van de P-bron toch verschillend uitkomen. Dat heeft te maken met de mate waarin betekenissen uit andere teksten worden meegenomen. Omdat Westermann dichter bij de tekst van Genesis 17:1 blijft komt hij anders uit dan Helfmeyer en Coogan. De overeenkomst is dat allen uitkomen bij gehoorzaamheid, maar dat Helfmeyer en Coogan bij religieuze gehoorzaamheid uitkomen en Westermann juist bij gehoorzaamheid zonder religieuze lading.

4. Wat is de betekenis van התהלה לְפָנַי binnen Genesis 17?

Er is nu een beeld van de aan התהלה לְפָנַי verwante uitdrukkingen in het OT. Er is nu ook een beeld van de relevante literatuur over de uitdrukking התהלה לְפָנַי uit Genesis 17:1 In dit paper wordt nu de subjectieve keuze gemaakt om Genesis 17 synchroon te lezen. Dat is de nieuwe stap die hier gezet wordt. Daarmee wordt niet ontkend dat het ontstaan van Genesis complex was, of dat de beschreven theorieën hun waarde hebben. Maar ook als er waarde zit in die verschillende theorieën dan zou het zo kunnen zijn dat een eindredactie het boek Genesis heel bewust zo heeft samengesteld of dat meerdere eindredacteuren stapsgewijs gekomen zijn tot de tekst zoals deze nu voorligt.⁸⁹ Bij Abraham wordt bijvoorbeeld de wet niet genoemd, maar daar wordt *'en wees oprecht'* genoemd. Wat betekent het dan in die context? Dat blijft een legitieme vraag die op grond van de context van Genesis 17:1 te bestuderen is. Synchroon lezen van de tekst heeft daarom een bepaalde waarde. Genesis 17 wordt hier in samenspraak met Westermann en Hamilton gelezen. De keuze voor Westermann en Hamilton komt omdat zij beide een commentaar over heel Genesis schrijven en de andere commentatoren niet.

De opbouw van Genesis 17 is tot in detail doordacht, *'ein Kunstwerk der Komposition'* aldus Westermann.⁹⁰ Het spreken van God is in twee delen gestructureerd namelijk een voorwoord 1b-3a en de Godsspraak 3b-21. De Godsspraak bestaat uit belofte (3b-8), gebod (9-14) en belofte (15-21). Deze opbouw moet volgens Westermann uitdrukken dat het verbond alles bepalend en omvattend is.⁹¹ Met enige voorzichtigheid kan zelfs gezegd worden dat vers 3b-21 de interpretatie is van de tekst in 1-3a.⁹²

Vele malen wordt in Genesis 17 een toespeling gemaakt op nageslacht, waarbij Abraham aan Ismaël kan denken.⁹³ Hamilton zegt dat in Genesis 17 de belofte voor een talrijk nageslacht voorafgaat aan de belofte van een zoon en in Genesis 15 omgekeerd.⁹⁴ Volgens Westermann is het echter al in vers 7 duidelijk dat het alleen om Israël gaat omdat er met nadruk over het verbond gesproken wordt. Waar אֶת-בְּרִיתִי *'mijn verbond'* in vers 4 de daad van betrokkenheid bedoeld, betekent אֶת-בְּרִיתִי *'mijn verbond'* in vers 7 een status die door deze daad ontstaat, namelijk iets dat voor altijd tussen Abrahams nageslacht en God zal bestaan.⁹⁵ Toch is het nog maar de vraag of God alleen Izak op het oog heeft in Genesis 17:1-14, immers in vers 4 staat לָאֵב הַמּוֹן גּוֹיִם *'u zult vader worden van een menigte volken'* en in vers 5 אֵב-הַמּוֹן גּוֹיִם נְתַתִּיךָ *'want ik zal u vader van een menigte van volken maken'*. Er wordt hier gesproken over de vaderlijn. Westermann merkt op dat Abraham niet alleen de vader

⁸⁹ Rolf Rendtorff *Das Alte Testament Eine Einführung* Neukirchen-Vluyn 2007 168

⁹⁰ Westermann *Genesis 12-36* 306

⁹¹ Westermann *Genesis 12-36* 306

⁹² Westermann *Genesis 12-36* 309

⁹³ אֵב-הַמּוֹן (17:4) *'u zult vader worden van een menigte volken'* וְהָיִיתָ לָאֵב הַמּוֹן גּוֹיִם (17:2) *'en u talrijk maken'* וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד *'ik zal u uitermate vruchtbaar maken: ik zal u tot volken maken en er zullen koningen uit u voortkomen'* (17:6) וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'ik zal u uitermate vruchtbaar maken: ik zal u tot volken maken en er zullen koningen uit u voortkomen'* (17:6) וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'en uw nageslacht na u'* וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'en uw nageslacht na u al hun generaties door'* (17:7) וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'uw nageslacht na u'* וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'en uw nageslacht na u al hun generaties door'* (17:9) וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'uw nageslacht na u'* (17:10) וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'al uw generaties door'* לְדֹרֹתֶיךָ *'degene die in uw huis geboren is'* (17:12) וְנָרְבָה אוֹתָךְ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְמַתִּיךָ לְגוֹיִם; וְיִמְלְכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ *'degene die in uw huis geboren is'* (17:13).

⁹⁴ Hamilton *Genesis 1-17* 463

⁹⁵ Westermann *Genesis 12-36* 315

van het volk Israël is, maar ook vader in verdere betekenis. Ook Ismaël, de stamvader van de ismaëlitische volken, is Abrahams zoon.⁹⁶

Saraï krijgt een nieuwe naam en God zegt dat Hij Abraham uit háár een zoon zal geven. Het klinkt twee keer *en ik zal haar zegenen*, וַיְבָרֶכְתִּי אֶתָּה *'en ik zal haar zegenen'*, וַיְבָרֶכְתִּיָּהּ *'en haar zegenen'* en twee keer *uit haar*, מִמֶּנָּה *'uit haar'*, מִמֶּנָּה *'uit haar'* (17:16). Westermann stelt dat, nu Sara nadrukkelijk bij het verbond betrokken wordt, ook de bijzondere positie van Izak tegenover Ismaël wordt voorbereid.⁹⁷

Tot vers 16 spreekt God tot Abraham. In vers 18 spreekt Abraham tot God, het is slechts één zin: לֹא יְהִי לְפָנָיִךְ שְׂרָה אֲשֶׁרָה יֵלֶדְתִּי לְךָ בֵּן, וְקָרָאתָ אֶת-שְׁמוֹ, יִצְחָק; וְהִקְמַתִּי אֶת- *'Och, zou Ismaël voor Uw aangezicht mogen leven!'* (17:18). Gods reactie op het verzoek van Abraham is beslist: אָבֶל *'Integendeel'* (17:19). Maar waarom zou Abraham het bevel krijgen *wandel voor Mijn aangezicht* וְהִתְהַלַּךְ לְפָנָי *'leven voor Uw aangezicht'*? Wel, dat zegt God er direct achteraan: שְׂרָה אֲשֶׁרָה יֵלֶדְתִּי לְךָ בֵּן, וְקָרָאתָ אֶת-שְׁמוֹ, יִצְחָק; וְהִקְמַתִּי אֶת- *'uw vrouw Sara zal u een zoon baren en u moet hem de naam Izak geven. Ik zal Mijn verbond met hem maken, tot een eeuwig verbond voor zijn nageslacht na hem'* (17:19). Volgens Westermann gaat het hier om een twijfelende reactie van Abraham en een hoogst eigenaardig intermezzo voor P. Deze wensbede voor Ismaël impliceert dat Abraham de belofte van een zoon aan Sara niet gelooft.⁹⁸

Er staat twee keer dat God Sara zal zegenen (17:16) en één keer dat God Ismaël gezegend heeft (17:20). Opmerkelijk is dat de uitdrukking *U zult worden vader van een menigte van volken* וְאַרְבָּעָה אוֹתָךְ, בְּמֵאד מֵאד *'(in) zeer zeer'*, בְּמֵאד מֵאד *'Ik zal u uitermate vruchtbaar maken'* (17:4), herhaald wordt in vers 20 *en hem uitermate talrijk maken* וְהַרְבִּיתִּי אֹתוֹ, בְּמֵאד מֵאד met betrekking tot Ismaël! De belofte gaat in Izak en in Ismaël op verschillende manier verder, aldus Westermann.⁹⁹ Hamilton schrijft dat het werkwoord פָּרָה dat in Genesis 17:6 gebruikt wordt komt ook voorkomt in het scheppingsverhaal over de vissen en vogels (Genesis 1:22) en bij Adam en Eva (Genesis 1:28), bij Noach (9:1,7), bij Ismaël (17:20) en later bij Jacob (28:3, 35:11, 48:4).¹⁰⁰ Dat Ismaël niet mag *leven voor Uw aangezicht* יְהִי לְפָנָיִךְ *'leven voor Uw aangezicht'* (17:18) heeft blijkbaar niet met veel nakomelingen te maken, want die worden Ismaël in rijke mate toegezegd.

In vers 21 gaat God de verbondslijn duidelijker stellen: וְאֶת-בְּרִיתִי, אֶקִּים אֶת-יִצְחָק *'Mijn verbond echter zal Ik met Izak maken'*. Als de beloftes van Genesis 17:1-14 betrekking hebben op het nageslacht van Abraham (dus zowel Ismaël als Izak), dan komt in vers 15 tot 22 de splitsing in die beloftes. Er komen dan zowel beloftes over het nageslacht van Sara en Izak als over het nageslacht van Ismaël. Aan Sara wordt de belofte gedaan dat *zij tot volken zal worden; er zullen koningen van volken uit haar voortkomen* וְהָיָה לְגוֹיִם, מְלֻכֵי עַמִּים מִמֶּנָּה יְהִי *'zij tot volken zal worden; er zullen koningen van volken uit haar voortkomen'* (17:16) en aangaande Ismaël wordt de belofte gedaan, וְהַרְבִּיתִּי אֹתוֹ, *'en hem uitermate talrijk maken: twaalf vorsten'*¹⁰¹ *zal hij verwekken en ik zal hem tot een groot volk maken.'* (17:20) De belofte over een groot volk als nageslacht wordt niet specifiek aan Izak beloofd. Aan Sara wordt wel beloofd dat zij *'tot volken'* לְגוֹיִם *'tot volken'* (17:16) zal worden, maar daar wordt niet gesproken over *'een groot volk'* לְגוֹי גָּדוֹל.

⁹⁶ Westermann *Genesis 12-36* 325

⁹⁷ Westermann *Genesis 12-36* 322

⁹⁸ Westermann *Genesis 12-36* 322

⁹⁹ Westermann *Genesis 12-36* 321

¹⁰⁰ Hamilton *Genesis 1-17* 464

¹⁰¹ Met de uitdrukking 12 vorsten wordt volgens Westermann op de genealogie uit Genesis 25:12-18 vooruitgezien waar in vers 16 deze twaalf vorsten genoemd worden. Westermann *Genesis 12-36* 325

In Genesis 17 stelt God tot twee keer toe dat Zijn verbond is tussen Hem en Abraham *‘tussen Mij en u’* (17:2), *‘tussen Mij en tussen u’* (17:11), maar ook tot twee keer toe dat Zijn verbond is tussen Hem, Abraham en zijn zaad: *‘tussen mij, u en uw nageslacht na u’* (17:7), *‘tussen Mij en u en uw nageslacht na u’* (17:10). Letterlijk gesproken is Ismaël Abrahams zaad, maar toch bepaalt Gods anders. Ismaël wordt afgewezen door God als verbondsdrager. Goddelijke soevereiniteit dicteert de keuze van de ene zoon boven de andere.¹⁰² Direct na de belofte van het grote volk aan Ismaël staan de woorden *‘Mijn verbond echter’* (17:21) waarbij de ו vertaald kan worden met *‘en’*, maar door de HSV als een tegenstelling wordt vertaald *‘echter’*. De schrijver maakt een tegenstelling tussen de belofte van een groot volk en de belofte van het verbond. God zal zijn verbond met Izak maken, die Sara aan Abraham baren zal. Maar, ook als het verbond alleen met Izak verder gaat, betekent dat nog niet dat God aan de volken buiten Israël niet werkt. Hij zegent, vermeerdert en verleent grootheid ook aan andere volken.¹⁰³

Westermann schrijft dat de Godverhouding weliswaar een wederkerigheid in zich heeft, maar dat het oprichten van het verbond uitsluitend Gods werk is.¹⁰⁴ Als Abraham niet in vers 23 het gebod van de besnijdenis opgevolgd had, dan was er geen sprake van een verbond geweest. Westermann verwijst bij de belofte over een groot nageslacht naar Genesis 35:11¹⁰⁵ en bij het verbond naar Genesis 15.¹⁰⁶ Hij trekt ook de lijn door naar Israël. Het verbond van God met Abraham wordt door P beschreven als grond voor Israëls bestaan en gerichtheid op God, ook na de wegvoering van Israël in ballingschap.¹⁰⁷

Hamilton interpreteert dat Ismaël niet wordt afgewezen vanwege zijn zonden, levensstijl of een andere diskwalificatie.¹⁰⁸ Op een andere plaats stelt Hamilton dat God verwachtingen heeft van Abrahams gedrag, maar dat deze geen grond zijn voor de instelling van Gods verbond met Abraham. Het verbond blijft een persoonlijke inzet van God waarin Hij zich bind tot een altijd durende belofte aan Abraham.¹⁰⁹ Omdat de tekst hierover echter geen uitspraken doet is deze interpretatie meer inleg dan uitleg.

De opdracht *‘wandelen voor Mijn aangezicht’* uit vers 1 heeft met het verbond uit in Genesis 17 te maken. Het gaat niet om de gewone betekenis *‘leven’* omdat van Ismaël gezegd wordt dat hij niet mag *‘leven voor Uw aangezicht’* maar wel gewoon in leven blijft.¹¹⁰ Het heeft ook niet te maken met een groot nageslacht, want ondanks dat Ismaël wordt afgewezen als verbondsdrager krijgt hij een groot volk als nageslacht toegezegd. Het *‘wandelen voor Mijn aangezicht’* (17:1) moet daarom dichter bij het verbond zelf gezocht worden. *‘Wandelen voor Mijn aangezicht’* in Genesis 17:1 is voor Abraham en zijn nageslacht het komen in een verbondsrelatie met God. De argumenten hiervoor komen uit Genesis 17 zelf. In de context (hoofdstuk 1) werd duidelijk dat Abraham zelf bepaalde dingen moet doen. Hij moet *‘wandelen voor Gods aangezicht’*, *‘oprecht zijn’* en hij moet al wie mannelijk is bij hen besnijden. Zoals eerder in dit hoofdstuk beschreven stelt Westermann met enige voorzichtigheid dat vers 3b-21 de interpretatie is van de tekst in 1-3a. Het

¹⁰² Hamilton *Genesis 1-17* 479

¹⁰³ Westermann *Genesis 12-36* 325

¹⁰⁴ Westermann *Genesis 12-36* 316

¹⁰⁵ Westermann *Genesis 12-36* 315

¹⁰⁶ Westermann *Genesis 12-36* 314

¹⁰⁷ Westermann *Genesis 12-36* 327

¹⁰⁸ Hamilton *Genesis 1-17* 479

¹⁰⁹ Hamilton *Genesis 1-17* 466

¹¹⁰ In de letterlijke betekenis van het woord

gebod komt tot degene die de belofte ontvangt. Zo wordt het bevel התהלך לפני *'wandel voor Mijn aangezicht'* in Genesis 17:1 verbonden aan het handelen van Abraham.

Als dat zo is, zou dat dan ook iets zeggen over de toevoeging וְהָיָה תָמִים *'en wees oprecht'* (17:1)? Ja, want het woord תָּמִים in Genesis 17 ziet op het *doen* wat God bevolen heeft. Ondanks het feit dat Ismaël niet de drager van de verbondsbelofte is maakt Abraham hem wel tot een drager van het verbondsteken omdat God hem gezegd had: לְבָרִית עוֹלָם; וְהָיְתָה בְּרִיתִי בְּבָשָׂרְכֶם, לְבָרִית עוֹלָם: *'Degene die in uw huis geboren is én degene die met uw geld gekocht is, moeten zeker besneden worden. Zo zal Mijn verbond in uw vlees tot een eeuwig verbond zijn'*. En Abraham gehoorzaamt, תָּמִים, *'op diezelfde dag werd Abraham besneden ook Ismaël zijn zoon'*. (17:26)

וַיִּקַּח אַבְרָהָם *'Toen nam Abraham'* (17:23). Het is interessant dat ondanks het feit dat Ismaël wordt afgewezen als verbondsdrager, hij wel (als eerste?) het verbondsteken, de besnijdenis, ondergaat.¹¹¹ Daarna allen die in Abrahams huis geboren waren, daarna allen die Abraham met zijn geld gekocht had. (17:23) en daarna Abraham zelf (17:24). Aan het eind van Genesis 17 is Ismaël drager van het verbondsteken (17:23), drager van de belofte over een groot volk als nageslacht (17:20), drager van Gods zegen (17:20), maar geen drager van de verbondsbelofte (17:21). Abraham is wel de drager van de verbondsbelofte (17:2) samen met zijn nog ongebooren zoon Izak (17:21), omdat hij door תָּמִים *'gehoorzaam te zijn'* ging *'wandelen voor Gods aangezicht'*. Het gebod komt tot degene die de belofte ontvangt. Het gebod rust op het verbond.¹¹²

התהלך לפני *'wandel voor Mijn aangezicht'* in Genesis 17:1 betekent in een verbondsrelatie komen met God en וְהָיָה תָּמִים *'en wees oprecht'* betekent gehoorzaam zijn aan de opdracht die God bij deze verbondsrelatie heeft bepaald.

¹¹¹ Hamilton *Genesis 1-17* 480

¹¹² Westermann *Genesis 12-36* 306

5. Conclusie

In dit paper is onderzoek gedaan naar de betekenis van התהלך לפני 'wandel voor mijn aangezicht' in Genesis 17:1. Zoals in de inleiding al is gesteld, blijkt het van belang te zijn welke methodische keuzes er gemaakt worden bij het onderzoek.

In hoofdstuk 1 is de context van de uitdrukking התהלך לפני in Genesis 17:1 beschreven. In Genesis 17 belooft God aan Abrahams nageslacht, een nieuwe naam, volken en koningen die uit hem voort zullen komen, een eeuwig verbond met God en het land waar hij nu als vreemdeling is, tot een eeuwig bezit. Abraham moet zelf ook bepaalde dingen doen. Hij moet 'wandelen voor Gods aangezicht', 'oprecht zijn' en hij moet al wie mannelijk is bij hen besnijden tot een teken van het verbond tussen God en hem.

Ten eerste dat als de uitdrukking התהלך לפני van Abraham gezegd wordt het dan correct levensgedag betekent, dat tot uitdrukking komt in de gehoorzaamheid aan de HEERE. In 1 Samuel 2:30 wordt over het dubbel aspect van het wandelen voor Gods aangezicht geschreven; Gods eeuwige beloften kunnen wijzigen, maar nooit compleet vervallen. In de Psalmen wordt de uitdrukking התהלך לפני verder gespecificeerd, en ziet dan vooral ook op een *goed* leven voor Gods aangezicht. Ten tweede dat 'wandelen met God' alleen in de oergeschiedenis (Genesis 1-11) voorkomt en een intimiteit lijkt te betekenen. Dit betekent echter wel dat voor het beantwoorden van de hoofdvraag de uitdrukking 'wandelen met God' niet direct betekenis verleent, of het moet het indirecte feit zijn dat er in de uitdrukking 'wandelen met God' meer intimiteit zit en 'wandelen voor Gods aangezicht' meer afstand zit tussen God en de mens. Ten derde dat het bij de uitdrukking 'wandelen voor het aangezicht van mensen' gaat het om het getrouw uitvoeren van het priesterambt voor de ogen van de koning. De uitdrukking kan ook politieke of geestelijk leiderschap betekenen waarbij de leider voor het volk uitgaat. En ten vierde dat het bij de uitdrukking 'wandelen met mensen' gaat het om een vertrouwelijke alledaagse omgang met elkaar waarbij continu zekerheid en bescherming wordt geboden.

In hoofdstuk 3 is onderzoek gedaan naar de relevante literatuur over de uitdrukking התהלך לפני 'wandelen voor Gods aangezicht' in Genesis 17:1. Aan het eind werd een analyse gemaakt van de vooronderstellingen en argumentaties. Er werd niet beoordeeld of iets goed of fout is, maar geanalyseerd welke vooronderstelling welke conclusie opleverde. Het bleek dat de vooronderstellingen van de diverse auteurs tot verschillende conclusies leiden. Helfmeyer komt via vooronderstelling P uit bij *religieuze gehoorzaamheid*. Westermann heeft vergelijkbare vooronderstelling, maar blijft dichter bij de tekst van Genesis 17 en komt uit bij *een geheel natuurlijke levensinstelling*. Hamilton kiest een eigen weg, meer los van de tekst, en komt uit bij *de dienst of toewijding van een getrouwe dienstknecht aan zijn koning*. Albertz heeft de vooronderstelling dat Israël tot familieverbanden is gereduceerd en komt uit bij *een prominente religieuze rol voor de familie na de ballingschap*. De vooronderstelling van Brueggemann is dat het verbond een dwingend aspect heeft, en hij komt uit bij *compromisloos en ongedeeld zijn in gehoorzaamheid en getrouwheid*, en tot slot heeft Coogan de vooronderstelling dat P de klemtoon legt op religieuze gehoorzaamheid en rituelen en komt hij net als Helfmeyer uit bij *leven op de manier die God verlangt*.

De JEDP theorie is bij Westermann, Helfmeyer en Coogan duidelijk aanwezig. Er is wel een ontwikkeling waar te nemen bij de latere theologen zoals Albertz, Brueggemann en Hamilton. Bij hen

is de JEDP-theorie niet weg, maar niet langer allesbepalend. Het verdwijnt meer naar de achtergrond.

In hoofdstuk 4 is de subjectieve keuze gemaakt om Genesis 17 synchroon te lezen en daarmee de methodische keuze om de betekenis van *התהלך לפני* 'wandel voor Mijn aangezicht' in Genesis 17 te zoeken. Dat geeft een andere betekenis aan de uitdrukking *התהלך לפני* 'wandel voor Mijn aangezicht' dan bij het meer diachroon lezen in hoofdstuk 3. Bij het diachroon lezen is er te weinig oog voor het unieke van Genesis 17 zelf. 'Wandelen voor Mijn aangezicht' in Genesis 17:1 is voor Abraham en zijn nageslacht het komen in een verbondsrelatie met God. Het woord *תמים* in Genesis 17 ziet op het *doen* wat God bevolen heeft. Aan het eind van Genesis 17 is Abraham de drager van de verbondsbelofte (17:2) samen met zijn nog ongeboorte zoon Izak (17:21), omdat hij door *תמים* 'gehoorzaam te zijn' ging 'wandelen voor Gods aangezicht'. Het gebod komt tot degene die de belofte ontvangt.

Daarmee kan de hoofdvraag beantwoord worden. *התהלך לפני* 'wandel voor Mijn aangezicht' in Genesis 17:1 betekent in een verbondsrelatie komen met God en *והיה תמים* 'en wees oprecht' betekent gehoorzaam zijn aan de opdracht die God bij deze verbondsrelatie heeft bepaald.

Maar is Genesis 17:1 wel zo uniek in de betekenis van de uitdrukking 'wandel voor Mijn aangezicht'? Enerzijds wel omdat in Genesis 17 het verbond met Abraham wordt opgericht en er in de latere uitdrukkingen wordt teruggezien op dat gesloten verbond. (Genesis 24:40 en 48:15). Anderzijds wijzigt dat niet wezenlijk de betekenis. In Genesis 24:40 ziet het op Abrahams levensgedrag, in Genesis 48:15 ziet de uitdrukking terug op een voltooide weg voor Gods aangezicht. In 1 Samuel 2:30 klinkt de boodschap door dat 'zij zullen voor Mijn aangezicht wandelen' betekent dat God zijn eeuwige besluit nooit compleet kan laten vervallen. Het gaat hier echter niet om het verbond met Abraham maar om de eeuwige verordening voor Aäron en voor zijn nageslacht na hem.¹¹³ Bij Hizkia ziet de uitdrukking op correct gedrag, maar God beroept zich daar niet op het verbond met Abraham maar op het verbond met David heeft gesloten¹¹⁴ en bij Psalm 56:14 en Psalm 116:9¹¹⁵ staat 'wandelen voor Gods aangezicht' tegenover gered zijn van de dood. Dus de uitdrukking 'wandelen voor het aangezicht van God' staat niet alleen in relatie met het verbond tussen God en Abraham, maar heeft wel in Genesis 17 deze specifieke betekenis.

Maar daarmee blijft Genesis 17 nog steeds het bijzondere aspect houden van het verbond tussen God en Abraham en de daarbij behorende opdracht 'wandel voor Mijn aangezicht, en wees oprecht'. Daarmee kan de conclusie blijven staan, zij het genuanceerd, dat Genesis 17 een uniek beeld geeft van de betekenis 'wandel voor Mijn aangezicht'.

Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op de vraag wat of de consequenties zijn van het accepteren van de JEDP-methode en het implementeren daarvan voor de tekstanalyse? Wordt door de JEDP-methode te volgen wel voldoende recht gedaan aan het unieke van Genesis 17 en de claim van de tekst zelf? Welke vooronderstellingen leiden tot welke interpretatie en doen de vooronderstellingen voldoende recht aan de tekst zelf? De tekst blijft de toetssteen.

¹¹³ Exodus 28:43

¹¹⁴ 2 Samuël 7:12-16

¹¹⁵ Psalm 116 gebruikt daar de Godsnaam *יהוה*

Bibliografie

Albertz, Rainer, *Grundrisse Zum Alten Testament, Religionsgeschichte Israëls in alttestamentlicher Zeit*, Göttingen ²1997.

Botterweck, G.J., et.al, *Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. and transl. D.W. Stott, Grand Rapids 1997.

Brueggemann, Walter, *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis 1997.

Brueggemann, Walter, *Expository Articles*, Columbia Theological Seminary 1991.

Goldingay, John, *Psalms, Volume 2, Psalms 42-89, et Volume 3, Psalm 90-150*, Grand Rapids 2007

Coogan, Michael D., *A Brief Introduction to the Old Testament, The Hebrew Bible in Its Context*, New York ²2012.

Dietrich, Walter, *1 Samuel 1-12 et 1 Samuel 13-26 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn 2011.

Even-Shoshan, A., *A New Concordance of the Bible*, Jerusalem 1985.

Hamilton, V.P., *Genesis (NICOT)*, rev. R.K. Harrison et R.L. Hubbard, Cambridge 1995.

Hossfeld, Frank-Lothar, et Erich Zenger, *Psalmen 51-100 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau ³2000

Kraus, Hans-Joachim, *Psalmen (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn ⁴1972.

Lisowsky, G., *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, Stuttgart.

Koehler, L., et W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament*, ed. and transl. M.E.J. Richardson, Leiden 2001.

Oswalt, John N, *The Book of Isaiah, Chapters 1-39 (NICOT)*, Grand Rapids 1986.

Rendtorff, Rolf, *Das Alte Testament, Eine Einführung*, Neukirchen-Vluyn ⁷2007.

Seybold, Klaus, *Die Psalmen, Handbuch zum Alten Testament I/15*, Tübingen 1996.

Smith, Gary V., *Isaiah 1-39 (NAC)*, USA 2007

Tsumura, David Toshio, *The First Book of Samuel (NICOT)*, rev. R.K. Harrison et R.L. Hubbard, Cambridge 2007.

Westermann, C., *Genesis 1-11 et Genesis 12-36 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn 1980.

Wildberger, Hans, *Jesaja 28-39 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn 2011.

Zenger, Erich, et.al, *Einleitung in das Alte Testament*, ⁸2012 Stuttgart.